१२

346sk12

भ्वादिप्रकरणे-
भूधातोः लटि रूपसाधनम् -१

प्रस्तावना

पाणिनिमुनिना अष्टाध्यायीनामकः ग्रन्थः लिखितः। तत्र लाघवसम्पादनाय धातुपाठः गणपाठः नामलिङ्गानुशासनम् इत्यादिकम् अपि विरचितम्। धातुपाठे पठिताः शब्दाः धातवः कथ्यन्ते। तथाहि सूत्रं - भूवादयो धातव इति। धातोः अर्थः फलम् व्यापारश्च। तदग्रे विस्तरशः वर्णयिष्यते। धातोः परं तिङ् कृत् चेति द्वेधा प्रत्ययौ विधीयेते। तत्र धातोः तिङ्-प्रत्ययविधानेन तिङन्तं पदं निष्पद्यते। तदेवेदं तिङन्तप्रकरणमत्र प्रकृतम्।

धातुतिङोः मध्ये विधीयमानः प्रत्ययः विकरणं कथ्यते। धातूनां दश विकरणानि सन्ति। यथा शप् शब्लुक् शप्श्लुः श्यन् शः श्नम् उ श्ना शप् इति। अन्यानि अपि विकरणानि स्य तास् च्लि इत्यादीनि। तथापि गणशः विभाजनस्य कारणं हि शबादीनि दश विकरणानि एव। यस्मात् धातोः शप् विकरणं विधीयते स धातुः प्रथमगणे पाणिनिना स्थापितः। तत्प्रथमगणस्य प्रथमो धातुस्तावत् भू इति। अतः भूः आदिः यस्य गणस्य दलस्य स गणः भ्वादिगणः। एवम् शब्लुक् विकरणं येषां धातूनां ते धातवः द्वितीयगणे स्थापिताः। तस्य गणस्य प्रथमो धातुः अद् धातुः। अतः अद् आदिः यस्य गणस्य स अदादिगणः भवति। एवं धातूनां विकरणवशाद् दश गणाः। अत एव बहुत्र धातोरुल्लेखः क्रियते तदा स कस्य गणस्य इति लिख्यते। यथा भू (भ्वादि, प.प.) - अर्थात् भू धातुः भ्वादिगणीयः, परस्मैपदी च। विकरणज्ञानं विना धातोः लट् लोट् लङ् विधिलिङ् एषु लकारेषु रूपाणि न कर्तुं शक्यानि। अन्येषु लकारेषु विकरणस्य प्रभावो नास्ति। अतः गणज्ञानं विनैव तेषु रूपाणि कर्तुं शक्यन्ते।

अस्मिन् पाठे, इतः परं च नवसु पाठेषु भ्वादिगणीयधातूनामेव रूपाणि आलोच्यन्ते। भ्वादिगणस्य प्रायः सर्वाणि सूत्राणि अन्येषु गणेषु धातूनां रूपाणि साधयितुम् अपेक्षितानि। अतः भ्वादिगणस्य सम्यग् ज्ञानम् नूनम् अर्जनीयम्।

भूधातोः लटि लकारे सर्वाणि रूपाणि इति अति विस्तृतं कार्यम्। अतः पाठद्वयम् एकत्रीकृत्य अत्र भूधातोः लटि रूपाणि उपन्यस्यन्ते। ततश्च त्रिषु पाठेषु भूधातोरेव अन्येषु लकारेषु रूपाणि उपन्यस्तानि सन्ति। एवञ्च एतत्प्रकरणोपयोगीनि कानिचन सूत्राणि अस्य पाठद्वयस्य अन्ते दत्तानि सन्ति।

इत्थम् पञ्चमपाठात् परं भ्वादिप्रकरणस्य अवशिष्टानि मुख्यानि सूत्राणि प्रदत्तानि सन्ति।

भूधातोः भवति इति रूपसाधनाय बहूनि सूत्राणि आवश्यकानि सन्ति। अतः भवति इति रूपम् एकत्र नोपलभ्यते। तत् बहुषु सूत्रेषु व्यापृतमस्ति। अतः छात्रेण तद् एकत्र कर्तव्यम्।

उद्देश्यानि

इमम् पाठं पठित्वा भवान् -

- तिङन्तप्रकरणस्य सूत्राणि बुध्यात्।
- धातुरूपाणि साधयितुं प्रभवेत्।
- सूत्राणि व्याख्यातुम् जानीयात्।
- सर्वेषां लकाराणाम् अर्थान् रूपाणि च जानीयात्।
- संस्कृतव्याकरणे कालभेदान् जानीयात्।
- परस्मैपदम् आत्मनेपदम् च किमिति ज्ञास्यति।
- प्रथममध्यमोत्तमान् जानीयात्।
- सार्वधातुकम् आर्धधातुकं च किमिति ज्ञास्यति।
- णोपदेशः षोपदेशः धातुश्च क इति ज्ञास्यति।

भूधातोः लटि रूपाणि

[१२.१] लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः॥ (३.४.६९)

सूत्रार्थः - लकाराः सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युः। अकर्मकेभ्यः धातुभ्यः भावे कर्तरि च स्युः।

सूत्रावतरणम् - सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च लकारविधानाय अकर्मकेभ्यः धातुभ्यः च भावे कर्तरि च लकारविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् षट् पदानि सन्ति। लः कर्मणि च भावे च अकर्मकेभ्यः इति सूत्रगतपदच्छेदः। लः इति प्रथमाबहुवचनान्तम् पदम्। कर्मणि इति सप्तम्यन्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। भावे इति सप्तम्यन्तं पदम्। च इति अव्यय पदम्। अकर्मकेभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। अत्र धातोः इति पञ्चम्यन्तम् पदम् अधिकृतम्। सूत्रेऽस्मिन् वाक्यद्वयम् अस्ति। वाक्यद्वयेऽपि चकारेण कर्तरि कृत् इति सूत्रात् कर्तरि इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुकृष्यते।

प्रथमं वाक्यम् - धातोः लः कर्मणि कर्तरि च इति। अकर्मकधातोः कर्मणि लकारविधानं न सम्भवति। अत इदं सकर्मकधातुविषयकम्। तेन लः अर्थात् लकाराः सकर्मकधातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च भवन्तीति प्रथमवाक्यार्थः।

द्वितीयं वाक्यम् - धातोः भावे कर्तरि च अकर्मकेभ्यः इति। धातोः इत्यस्य विशेषणानुरोधेन बहुवचनान्ततया विपरिणामः क्रियते। तेन अर्थः भवति - अकर्मकेभ्यः धातुभ्यः भावे कर्तरि च लकाराः भवन्ति इति। अत्र भावशब्दस्यार्थः क्रिया एव।

यस्य सकर्मकधातोः कर्म वाक्ये नास्ति स धातुः अविवक्षितकर्मकः कथ्यते। अतः तस्मात् धातोः अपि लकाराः भावे कर्तरि च भवन्ति।

लकारस्य विधानं कर्तरि कर्मणि, कर्तरि भावे च सम्भवति। धातोः परं कदा कर्तरि लकारः विधेयः कदा वा कर्मणि इत्यादिविवेकः तु वक्त्रा कर्तव्यः। वाक्यरचनाकर्ता स्वविवक्षया एव कस्मिन्नर्थे लकारप्रयोगः इति चिन्तयति। अतः विवक्षा एव अत्र विनिगमना।

कर्तरि लकारः विधीयते इति वाक्यस्यार्थो भवति कर्त्रर्थे लकारः विधीयते इति। अत्र कर्तरि कर्मणि भावे इति सप्तम्यन्तानि पदानि। तेषाम् अर्थाः तु कर्त्रर्थे कर्मार्थे भावार्थे इति भवति। एवमेव अग्रे वर्तमाने लट् इत्यत्र वर्तमानार्थे लट् इत्यादिकम् बोध्यम्।

सकर्मकः अकर्मकः च धातुः -

यस्य धातोः कर्म सम्भवति स धातुः सकर्मकः कथ्यते। यस्य कर्म न सम्भवति स धातुः अकर्मकः कथ्यते। धातोः फलं व्यापारः चेति अर्थद्वयम्। तत्र व्यापारः हि क्रिया। अयं व्यापारः फलजनकः भवति। अतः फलानुकूलः व्यापारः कथ्यते। व्यापारस्य आश्रयः एकम् कारकम् भवति। फलस्य आश्रयः अपि एकम् कारकं भवति। यस्य धातोः फलम् एकस्मिन् कारके वर्तते, व्यापारः अपरस्मिन् कारके वर्तते, स धातुः सकर्मकः कथ्यते। यस्य धातोः फलम् यस्मिन् कारके वर्तते, व्यापारः अपि तस्मिन्नेव कारके वर्तते स धातुः अकर्मकः कथ्यते।

यथा तक्षा कुठारेण काष्ठं छिनत्ति। अस्मिन् उदाहरणे कुठारस्य उद्यमन-निपातनरूपं व्यापारं तक्षा करोति। तक्षाणं विना अयं व्यापारः विरतः भवति। अतः व्यापारः तक्षणि वर्तते। व्यापारेण जायमानं छेदनरूपं फलम् तु काष्ठे वर्तते। अतः व्यापारः तक्षणि, फलं काष्ठे इति फलव्यापारयोः आश्रयौ भिन्नौ। अतः छिद्-धातुः सकर्मकः।

रामः तिष्ठति। अत्र स्थाधातोः गतिनिवृत्तिः अर्थः। गतिविरामः फलम्। तदनुकूलः च व्यापारः स्थितिरूपः। उभयमपि रामे एव वर्तते। अतः फलव्यापारयोः आश्रयौ न भिन्नौ अपि तु राम एक एव। अतः स्थाधातुः अकर्मकः।

अकर्मक-सकर्मकधातुविषये केचित् प्रसिद्धाः श्लोकाः -

कर्तृ-कर्म-क्रिया-युक्तः प्रयोगः स्यात् सकर्मकः।
अकर्मकः कर्मशून्यः कर्मद्वन्द्वो द्विकर्मकः।।

क्रियापदं कर्तृपदेन युक्तं व्यपेक्षन्ते यत्र किमित्यपेक्षाम्।
सकर्मकं तं सुधियो वदन्ति शेषस्ततो धातुरकर्मकः।।

अकर्मकधातुगणः -

लज्जा-सत्ता-स्थिति-जागरणं वृद्धि-क्षय-भय-जीवनमरणम्।
शयन-क्रीडा-रुचि-दीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः।।

कारिकोक्तार्थानाम् वाचकाः धातवः अकर्मकाः भवन्ति।

लकाराः -

ल् इति वर्णानन्तरम् माहेश्वरसूत्रक्रमेण अ इ उ ऋ ए ओ इति षड् वर्णाः योजनीयाः। ततः ट् इति वर्णः योजनीयः। तदा लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् इति षट् शब्दाः लभ्यन्ते। एते लकाराः कथ्यन्ते। एषु अन्तिमः टकारः हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञकः भवति। अत एते टित्-लकाराः अपि कथ्यन्ते।

ल् इति वर्णानन्तरम् माहेश्वरसूत्रक्रमेण अ इ उ ऋ इति चत्वारः वर्णाः योजनीयाः। ततः ङ् इति वर्णः योजनीयः। तदा लङ् लिङ् लुङ् लृङ् इति चत्वारः शब्दाः लभ्यन्ते। एते लकाराः कथ्यन्ते। एषु अन्तिमः ङकारः हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञकः भवति। अत एते ङित्-लकाराः अपि कथ्यन्ते।

टित् षट् , ङित् चत्वारः इति दश लकाराः भवन्ति। तेषु लेट् लकारः वेदे एव प्रयुज्यते। अस्मिन् पाठ्यक्रमे वैदिकप्रकरणं नास्ति। अतः लेट्-लकारस्य रूपाणि न प्रदर्श्यन्ते। अतः नव लकाराः अवशिष्यन्ते। तत्रापि पुनः लिङ्-लकारस्य विधिलिङ् आशीर्लिङ् इति भेदद्वयम् भवति। एवम् आहत्य दश लकाराः भवन्ति।

तदेवात्र तालिकायां प्रदर्श्यते।

लकारः	अर्थः	विधायकं सूत्रम्
ल् + अ + ट् = लट्	वर्तमाने	वर्तमाने लट्
ल् + इ + ट् = लिट्	अनद्यतनपरोक्षभूते	परोक्षे लिट्
ल् + उ + ट् = लुट्	अनद्यतनभविष्यति	अनद्यतने लुट्
ल् + ऋ + ट् = लृट्	भविष्यति	लृट् शेषे च
ल् + ए + ट् = लेट्	वेदे एव प्रयुक्तः	लिङर्थे लेट्
ल् + ओ + ट् = लोट्	विध्याद्यर्थेषु	लोट् च। आशिषि लिङ्लोटौ।
ल् + अ + ङ् = लङ्	अनद्यतनभूते	अनद्यतने लङ्
ल् + इ + ङ् = लिङ्	विध्याद्यर्थेषु	विधिनिमन्त्रणामत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्
ल् + इ + ङ् = लिङ्	आशीर्वादार्थे	आशिषि लिङ्लोटौ
ल् + उ + ङ् = लुङ्	सामान्यभूते	लुङ्
ल् + ऋ + ङ् = लृङ्	क्रियातिपत्तौ	लुङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ। भूते च।

लकारबोधिका कारिका -

लट् वर्तमाने लेट् वेदे भूते लुङ्-लङ्-लिटस्तथा।
विध्याशिषास्तु लिङ्लोटौ लुट्-लृट्-लृङ् च भविष्यति।।

उदाहरणम् -

पठ्-धातुः **सकर्मकः** - रामः वेदं पठति इत्यत्र पठ्-धातुतः लकारः कर्तरि विहितः अस्ति।

रामेण वेदः पठ्यते इति वाक्ये पठ्-धातुतः लकारः कर्मणि विहितः अस्ति।

रामः तिष्ठति इति वाक्ये स्थाधातुः **अकर्मकः**। तस्मात् धातोः लकारः कर्तरि विहितः अस्ति।

रामेण स्थीयते इति वाक्ये स्था-धातुतः लकारः भावे विहितः अस्ति।

रामः खादति इति अस्मिन् वाक्ये कर्म उल्लिखितं नास्ति। अतः खाद्-धातुः अत्र **अविवक्षितकर्मकः** अस्ति। अत्र खाद्-धातोः लकारः कर्तरि विहितः अस्ति।

रामेण खाद्यते इति अस्मिन् वाक्ये कर्मणः उल्लेखो नास्ति। अतः खाद्-धातुः अविक्षितकर्मकः। अतः अत्र खाद्-धातोः लकारः भावे विहितः अस्ति।

[१२.२] वर्तमाने लट्॥ (३.२.१२३)

सूत्रार्थः - वर्तमानक्रियावृत्तेः धातोः लट् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - इदम् विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयमस्ति। वर्तमाने इति सप्तम्यन्तं पदम्। लट् इति प्रथमान्तं पदम्।

धातोः इति अधिकृतमस्ति। प्रत्ययः (३.१.१), परश्च (३.१.२) सूत्रद्वयम् अत्र अधिकृतम्। सूत्रमिदं प्रत्ययाधिकारे पठितम्। तस्मात् लट् इति प्रत्ययः। धातोः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषाप्रभावेण परश्च इति सूत्रबलेन च लट् धातोः अव्यवहितः परः विधीयते। एवञ्च सूत्रार्थो भवति - वर्तमाने अर्थे विद्यमानाद् धातोः अव्यवहितः परः लट् प्रत्ययः भवति।

अत्र इदम् अवधेयम् - यो भूतकालो नास्ति, यो भविष्यत्कालो नास्ति स वर्तमानकालः। कापि क्रिया बहूनां लघुव्यापाराणां समुदायः भवति। अर्थात् एकस्याः क्रियायाः नैके अवयवाः सम्भवन्ति। यस्याः क्रियायाः प्रथमः अवयवः कृतः अस्ति, परन्तु अन्तिमः अवयवः अवशिष्टः अस्ति सा क्रिया वर्तमानकालिकी क्रिया इनिर्गुण ब्रह्मति कथ्यते। यथा पाकक्रियायाः नैके अवयवाः। तण्डुलशोधनं पात्रस्थापनम् अग्निप्रज्वालनम् इत्यादयः। तेषु यः प्रथमावयवः कल्पितः स यदि कृतः अस्ति किञ्च अन्तिमः अवयवः यथा अग्निनिर्वापः अथवा पात्रस्य अवनामः इति यदि एतावता न कृतः तर्हि पाकक्रिया वर्तमानकालिकी क्रिया।

धातोः अर्थः व्यापारः फलं चेति उक्तमेव। यस्य धातोः अर्थः व्यापारः अर्थात् क्रिया वर्तमानकाले वर्तते स धातुः वर्तमानक्रियावृत्तिः कथ्यते। वर्तमाने (काले) क्रियायाः वृत्तिः यस्य स

वर्तमानक्रियावृत्तिः धातुः। यदि वर्तमाने काले क्रिया वर्तते इति प्रकटनस्य विवक्षा अस्ति तर्हि धातोः लट् विधीयते।

एवं सूत्रस्य निष्कृष्टार्थः भवति - वर्तमानक्रियावृत्तित्वविवक्षायां धातोः लट् भवति।

लट् इत्यस्य टकारस्य हलन्त्यम् (१.३.३) इति सूत्रेण एवञ्च अकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् (१.३.२) इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इत्यनेन तयोः लोपः भवति। लशक्वतद्धिते (१.३.८) इति सूत्रेण लस्य इत्-संज्ञा प्राप्ता। किन्तु लस्यापि यदि इत्-संज्ञा स्यात् तर्हि तस्य लोपः इति सूत्रेण लकारस्य लोपः प्रसज्येत। तदा तु लट् इति समग्रस्य उच्चारणम् व्यर्थताम् आपद्येत। परन्तु पाणिनिमुनेः किमपि उच्चारणं न व्यर्थम्। अतः उच्चारणसामर्थ्यात् लस्य इत्संज्ञा न भवति।

उदाहरणम् - पाणिनिमुनिप्रणीते धातुपाठे भू इति आद्यः धातुः। तस्य अर्थः सत्ता उत्पत्तिः च। सत्ता हि आत्मधारणम् तदनुकूलः व्यापारश्च। वर्षा भवति इति उदाहरणम्। यदा वर्षायाः अर्थात् वृष्टेः वर्षणरूपः व्यापारः वर्तमाने काले वर्तते, प्रवर्तते इति विवक्षा अस्ति तर्हि भूधातुतः लट् लकारः विधीयते वर्तमाने लट् इति सूत्रेण। भूधातुः अकर्मकः। अतः तस्मात् परं लकारः कर्तरि भावे च भवितुम् अर्हति। तदा कस्मिन्नर्थे लकारः विधेयः इत्यत्र विवक्षा एव नियामिका। अत्र दशगणी इति प्रकरणे सदा कर्तरि एव लकारः विधीयते प्रदर्श्यते च। कर्मणि भावे च विधानार्थम् अग्रे भावकर्मप्रकरणम् अस्ति। अतः अत्र भूधातुतः लट् लकारः कर्तरि विधीयते।

लट् इति लकारे अकारटकारौ इत्संज्ञकौ इति उक्तमेव। पाणिनिमुनिः लट् इति सूत्रे उच्चारितवान्। अतः लट् उपदेशः। धातोः उत्तरम् लटः योजनकाले एव अकारटकारयोः लोपः कर्तव्यः। तेन भू ल् इति स्थितिः जायते। कदापि भू लट् इति स्थितिः न प्रकटनीया।

कालादिविचारः -

कालस्य वर्तमानकालः भविष्यत्कालः भूतकालः चेति विभागत्रयं भवति। भविष्यत्कालस्य अद्यतनभविष्यत्कालः अनद्यतनभविष्यत्कालः इति प्रकारद्वयम्। भूतकालस्यापि अद्यतनभूतकालः अनद्यभूतकालः इति प्रकारद्वयम्। सर्वा अपि भविष्यत्कालिकाः क्रियाः भूते वर्तमाने वा इन्द्रियगोचराः न भवन्ति। अतः भविष्यत्कालिकाः क्रियाः परोक्षाः एव भवन्ति वर्तमानक्षणे। भूतकालिकाः काश्चन क्रिया वक्तुः इन्द्रियगोचराः भवन्ति। काश्चन च न भवन्ति। यासाम् क्रियाणाम् वक्ता इन्द्रियार्थसन्निकर्षवशात् स्वयम् अनुभवं करोति ताः क्रियाः प्रत्यक्षाः। यासां न करोति ताः क्रियाः परोक्षाः। अनद्यतनभूतकालिका परोक्षा क्रिया प्रकटनीया चेत् तद्वाचकाद् धातोः लिट् लकारः विधीयते। अनद्यतनभूतकालिका क्रिया प्रकटनीया चेत् तद्वाचकाद् धातोः लङ् लकारः प्रयुज्यते। अतीतकालिका कापि क्रिया प्रकटनीया चेत् तद्वाचकाद् धातोः लुङ् लकारः विधीयते। यदि अद्यतनभविष्यत्काकिला क्रिया प्रकटनीया तर्हि लृट् लकारः प्रयोक्तव्यः। यदि अनद्यतनभविष्यत्कालिका क्रिया प्रकटनीया तर्हि तद्वाचकाद् धातोः लुट् लकारः प्रयुज्यते।

समेषामपि लकाराणां कालवाचकाः प्रेरणादिवाचकाः इति भागद्वयं भवति। लट् लिट् लुट् लृट् लङ् लुङ् लृङ् चेति लकाराः कालवाचकाः। लोट् लिङ् चेति लकारद्वयं प्रेरणादिवाचकम्। तत्र लट्

वर्तमानकालस्य वाचकः। लिट् लङ् लुङ् चेति भूतकालस्य वाचकाः। लुट् लृट् चेति भविष्यत्कालस्य वाचकौ। लृङ् क्रियायाः अनिष्पत्तौ प्रयुज्यते भूते भाविनि च काले।

एते एव विभागाः संक्षेपेण अधः तालिकायां प्रदर्शिताः सन्ति।

भूतकालः			वर्तमान-कालः	भविष्यत्-कालः		
अनद्यतन- परोक्ष – लिट् लङ्	गतरात्रौ १२ वादनम्	अद्यतन- लुङ् सर्वभूते	लट्	अद्यतन- लृट्	आगामिरात्रौ १२ वादनम्	अनद्यतन- लुट्

लकाराणां कदा कस्मिन्नर्थे प्रयोगः इति प्रकाशिके कारिके -

वर्तमाने परोक्षे श्वोभाविन्यर्थे भविष्यति।
विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः।।

ह्योभूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लङादयः।
सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ् स्मृतः।।

इत्थम् भूधातोः कर्तृविवक्षायाम् वर्तमाने लट् इति सूत्रेण लटि अनुबन्धलोपे भू-ल् इति स्थितिः जायते। तदा - (अग्रिमे सूत्रे द्रष्टव्यम्।)

पाठगतप्रश्नाः-१

१. लः कर्मणि चेति सूत्रे वाक्यद्वयं किम्।
२. सकर्मकधातोः लक्षणं किम्।
३. अकर्मकधातोः लक्षणं किम्।
४. कति लकाराः।
५. कति टिल्लकाराः।
६. कति ङिल्लकाराः।
७. कः लकारः वेदे एव प्रयुज्यते।
८. कः धातुः वर्तमानक्रियावृत्तिः कथ्यते।
९. धातुपाठे प्रथमः धातुः कः।

१०. यद्धात्वर्थः व्यापारः वर्तमानकाले वर्तते इति प्रकटनाय तद्धातोः परं कः लकारः विधीयते। केन च सूत्रेण।

[१२.३] तिप्तस्झि-सिप्थस्थ-मिब्वस्मस्-तातञ्झ-थासाथांध्वम्-इड्वहिमहिङ्॥ (३.४.७८)

सूत्रार्थः - तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिप्-वस्-मस्-त-आताम्-झ-थास्-आथाम्-ध्वम्-इट्-वहि-महिङ् इति एते अष्टादश लस्य स्थाने आदेशाः स्युः।

सूत्रव्याख्या - सूत्रमिदम् विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे एकमेव पदमस्ति। तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिप्-वस्-मस्-त-आताम्-झ-थास्-आथाम्-ध्वम्-इट्-वहि-महिङ् इति प्रथमान्तं पदम्। अस्मिन् पदे १८ शब्दस्वरूपाणि सन्ति। अत्र समाहारद्वन्द्वसमासः। अतः एकवचनम् अस्ति। लस्य इति षष्ठ्यन्तम् पदम् अधिकृतमस्ति। स्थानषष्ठी इयम्। अतः लकारस्य स्थाने इति अर्थो लभ्यते। ततश्च सूत्रार्थः भवति - तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् मस् त आताम् झ थास् आथाम् ध्वम् इट् वहि महिङ् इति एते अष्टादश लस्य स्थाने आदेशाः स्युः इति। सूत्रमिदम् प्रत्ययाधिकारे पठितम्। तस्मात् एतानि शब्दस्वरूपाणि प्रत्ययसंज्ञकानि भवन्ति। स्थाने यो विधीयमानः स आदेशः कथ्यते। अतः एते १८ आदेशाः इति सन्ति। एवञ्च एते लकारस्य स्थाने विधीयन्ते। अतः एते लादेशाः कथ्यन्ते। महिङ् इति अन्तिमप्रत्ययस्य ङ् इत्यनेन सह तिप् इति प्रथमप्रत्ययस्य ति इति उच्चार्यमाणः तिङ् इति प्रत्याहारः भवति। स सर्वेषाम् १८ प्रत्ययानाम् बोधको भवति। अयमेव तिङ् अन्ते यस्य तत् तिङन्तं पदं भवति।

उदाहरणम् - भू ल् इति स्थितिः पूर्वम् वर्णिता। अत्र लस्य स्थाने १८ आदेशाः प्रकृतसूत्रेण विधीयन्ते। ते च धातोः अव्यवहितपरम् एव निवेशनीयाः। भूधातोः परम् लस्य स्थाने एकदा एक एव आदेशः निवेशयितुं शक्यः। एककालं १८ प्रत्ययाः किञ्च अव्यवहितपराः इति नैव सम्भवति। अतः युगपत् १८ प्रत्ययाः प्रयोक्तुं न शक्यन्ते, परन्तु एकैकः पर्यायेण प्रयोक्तुं शक्यते। तदा कः प्रत्ययः कस्मै प्रयोजनाय प्रयोक्तव्यः इति विवेकाय अग्रिमाणि सूत्राणि आयान्ति।

[१२.४] लः परस्मैपदम्॥ (१.४.९८)

सूत्रार्थः - लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अस्मिन् द्वे पदे स्तः। लः (६/१), परस्मैपदम् (१/१)। लः इति सम्बन्धस्य अनुयोगिविरहात् स्थानषष्ठी। तेन लस्य स्थाने इति लभ्यते। स्थाने आदेशाः भवन्ति। अतः आदेशाः इति पदस्य अध्याहारः क्रियते। सूत्रार्थो भवति - लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः भवन्ति इति। अर्थात् लस्य स्थाने तिप्तस्झि-सिप्थस्थ-मिब्वस्मस्-तातञ्झ-थासाथांध्वम्-इड्वहिमहिङ्। (३.४.७८) इति सूत्रेण प्राप्ताः १८ आदेशाः परस्मैपदसंज्ञां लभन्ते।

[१२.५] तङानावात्मनेपदम्॥ (१.४.९९)

सूत्रार्थः - तङ्-प्रत्याहारः शानच्-कानचौ च आत्मनेपदसंज्ञाः स्युः।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। तङानौ (१/२), आत्मनेपदम् (१/१)। लः परस्मैपदम् इति सूत्रात् लः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। लः इति स्थानषष्ठी। अतः लस्य स्थाने इति अर्थः लभ्यते।

तङ् च आनः च तङानौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। तङ् इति प्रत्याहारः। तिप्तस्झि-सिप्थस्थ-मिब्वस्मस्-तातञ्झ-थासाथांध्वम्-इड्वहिमहिङ्। (३.४.७८) इति सूत्रे ताताञ्झ इति अत्र त आताम् झ इति छेदः। अत्र त इति प्रत्ययः अस्ति। स महिङ् इति अन्तिमप्रत्ययस्य अन्त्येन इता ङकारेण सह उच्चारितः चेत् तङ् इति प्रत्याहारः निष्पद्यते। तस्य अर्थः - त आताम् झ थास् आथाम् ध्वम् इट् वहि महिङ् इति नव प्रत्ययाः।

आनः इति पदे आन इत्यंशः वर्तते। तदात्मकः यः प्रत्ययः सः आन इति शब्देन बोध्यः। व्याकरणे शानच् कानच् चानश् इति त्रयः प्रत्ययाः सन्ति। एषु आन इत्यंशः अस्ति। तत्र शानच् कानच् इति एतौ एव धातोः विधीयेते। चानश् तद्धितप्रत्ययः, अतः धातोः न विधीयते। स लस्य स्थाने न विधीयते। शानच् कानच् एतौ एव लस्य स्थाने विधीयेते। अतः आन इत्यनेन शानच् कानच् इति एतौ अत्र गृह्येते। परन्तु सूत्रे आन इति उक्तम्। अत्र प्रत्ययः तु शानच् कानच् चेति। कथम् आन इत्यनेन अनयोः ग्रहणम्। तत्रोच्यते यद् आन इति अनुबन्धरहितम् उच्चारणम्। यदा अनुबन्धरहितस्य उच्चारणं क्रियते तदा तेन अनुबन्धसहितस्य ग्रहणं कर्तव्यमिति। तथाहि परिभाषा - निरनुबन्धकग्रहणे सानुबन्धकस्य इति।

सूत्रार्थो भवति - लस्य स्थाने जायमानः तङ् प्रत्याहारः शानच्-कानचौ च आत्मनेपदसंज्ञाः स्युः। तिङ्-प्रत्याहारे तङ् अन्तर्भवति। तिङाम् परस्मैपदसंज्ञा विहिता एव। तेषु नवानाम् तङाम् अनेन प्रकृतसूत्रेण आत्मनेपदसंज्ञा प्राप्ता। आकडारादेका संज्ञा इति अधिकारे एतानि सूत्राणि। अतः पूर्वसंज्ञां बाधित्वा प्रकृतसूत्रेण तङः आत्मनेपदसंज्ञा विधीयते। एवञ्च पारिशेष्यात् तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् मस् इति एतेषां नवानां परस्मैपदसंज्ञा। त आताम् झ थास् आथाम् ध्वम् इट् वहि महिङ् इति नवानाम् एवञ्च शानच् कानच् इति एतयोः च आत्मनेपदसंज्ञा फलति।

या या संज्ञा सा सा फलवती। अतः कृतानाम् आत्मनेपदादिसंज्ञानां किम् फलमिति निर्णयाय अग्रिमाणि त्रीणि सूत्राणि आयान्ति।

पाठगतप्रश्नाः-२

११. लादेशाः कति के च।

१२. केषां परस्मैपदसंज्ञा।

१३. केषाम् आत्मनेपदसंज्ञा।

१४. परस्मैपदसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्।

१५. आत्मनेपदसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्।

१६. निरनुबन्धकग्रहणे सानुबन्धकस्य इति परिभाषार्थः कः।

[१२.६] अनुदात्तङित आत्मनेपदम्॥ (१.३.१२)

सूत्रार्थः - अनुदात्तेतो ङितश्च धातोः आत्मनेपदं स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। इदं सूत्रम् आत्मनेपदसंज्ञकानाम् प्रत्ययानाम् धातोः विधानं करोति। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। अनुदात्तङितः आत्मनेपदम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। अनुदात्तङितः (५/१), आत्मनेपदम् (१/१)। भूवादयो धातवः इति सूत्रात् धातवः इति पदम् अनुवर्तते। तस्य पञ्चम्यन्ततया विपरिणामो भवति। तेन धातोः इति लभ्यते। अनुदात्तश्च ङ् च इति अनुदात्तङौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। अनदात्तङौ इतौ यस्य सः अनुदात्तङित्। तस्य अनुदात्तङितः इति। **द्वन्द्वादौ द्वन्द्वमध्ये द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते** इति नियमः। अर्थात् द्वन्द्वसमासस्य आदौ मध्ये अन्ते वा विद्यमानम् द्वन्द्वसमासस्य अनङ्गभूतम् पदम् द्वन्द्वसमासे विद्यमानैः पदैः प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते, अन्वेति इति। इत् इति पदं द्वन्द्वसमासस्य अवयवः नास्ति, किन्तु द्वन्द्वसमासस्य अन्ते अस्ति। अतः तस्य अनुदात्त इति ङ् इति द्वाभ्याम् शब्दाभ्याम् अभिसम्बन्धः अर्थात् अन्वयः भवति। एवञ्च अनुदात्तेत् इति ङित् इति च निष्पद्यते। लस्य स्थाने तिङ् विधीयते। आत्मनेपदम् तिङ् एव। अतः लस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम् आक्षिप्यते। तदा पदयोजना - अनुदात्तेतः ङितः च धातोः लस्य आत्मनेपदम् इति। सूत्रार्थो भवति - अनुदात्तेतो ङितश्च धातोः लस्य स्थाने आत्मनेपदं विधेयम्। अर्थात् यस्य धातोः अनुदात्तः अच् इत् अस्ति सः अनुदात्तेत्, यस्य धातोः ङकारः इत् अस्ति स ङित्। एवम् अनुदात्तेत् ङित् यदि धातुः स्यात् तर्हि तस्मात् परस्य लस्य स्थाने आत्मनेपदनामकाः प्रत्ययाः आदेशत्वेन विधेयाः इति।

उदाहरणम् - एधँ वृद्धौ। कमुँ कान्तौ। यतीँ प्रयत्ने इत्यादयः अनुदात्तेतः धातवः। शीङ् स्वप्ने इत्यादयः ङितः धातवः। अनुदात्तेत्त्वम् ङित्त्वम् इति ईदृशानि आत्मनेपदविधानस्य धातौ विद्यमानानि निमित्तानि। ईदृशधातोः आत्मनेपदनामकाः प्रत्ययाः विधेयाः।

[१२.७] स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥ (१.३.७२)

सूत्रार्थः - स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण आत्मनेपदं विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। स्वरितञितः (५/१), कर्त्रभिप्राये क्रियाफले चेति पदद्वयं सप्तम्यन्तम्।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इति सूत्रात् आत्मनेपदम् इति पदमनुवर्तते। भूवादयो धातवः इति सूत्रात् धातवः इति पदम् अनुवर्तते। तस्य पञ्चम्यन्ततया विपरिणामो भवति। तेन धातोः इति लभ्यते।

स्वरितः च ञ् च इति स्वरितञौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। स्वरितञौ इतौ यस्य स स्वरितञित् इति बहुव्रीहिसमासः। तस्य स्वरितञितः इति। **द्वन्द्वादौ द्वन्द्वमध्ये द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते** इति नियमः। अर्थात् द्वन्द्वसमासस्य आदौ मध्ये अन्ते वा विद्यमानम् द्वन्द्वसमासस्य अनवयवभूतम् पदम् द्वन्द्वसमासे विद्यमानैः पदैः प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते, अन्वेति इति। इत् इति पदं द्वन्द्वसमासस्य अवयवः नास्ति, किन्तु द्वन्द्वसमासस्य अन्ते अस्ति। अतः तस्य स्वरित इति ञ् इति द्वाभ्याम् शब्दाभ्याम् अभिसम्बन्धः अर्थात् अन्वयः भवति। एवञ्च स्वरितेत् इति ञित् इति च निष्पद्यते।

कर्तारम् अभिप्रैति (गच्छति) इति कर्त्रभिप्रायम्(फलम्)। तस्मिन् कर्त्रभिप्राये। क्रियायाः फलं क्रियाफलम्। तस्मिन् क्रियाफले इति षष्ठीतत्पुरुषः समासः। पदयोजना भवति - स्वरितेतः ञितः धातोः आत्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। क्रियायाः फलं कर्ता प्राप्नोति चेत् ईदृशधातोः आत्मनेपदं विधेयम्। अत्र क्रियायाः व्यापारः फलं चेति अर्थद्वयमिति उक्तमेव। परन्तु इदं फलं नात्र अभिप्रेतम्। यतः अस्य फलस्याश्रयः कर्म इति उच्यते। यदि इदं फलं कर्तारं गच्छेत् तर्हि कर्तुः कर्मसंज्ञापत्तिः। अतः यत् प्रयोजनम् उद्दिश्य क्रिया आरभ्यते तत् फलमेवात्र फलपदेन ग्राह्यम्। यथा स्वर्गादिलाभाय यागः आरभ्यते। परन्तु पुरोहितः तु दक्षिणालाभाय यागं करोति। यजमानस्य स्वर्गः फलम्। पुरोहितस्य दक्षिणा फलम्। अत्र स्वर्गः एव फलम् अत्र फलपदेन ग्राह्यम्। अत्र स्वर्गः एव फलम् यदि यज्ञकर्तारं प्रति गच्छति तर्हि इदं कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलम्। एवं सति यज्-धातोः आत्मनेपदस्य विधानं भवति।

लस्य स्थाने तिङ् विधीयते। आत्मनेपदम् तिङ् एव। अतः लस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम् आक्षिप्यते। सूत्रार्थो भवति - स्वरितेतः ञितः च धातोः लस्य स्थाने आत्मनेपदं विधेयम् कर्तृगामिनि क्रियाफले। अर्थात् यस्य धातोः स्वरितः अच् इत् अस्ति सः स्वरितेत्, यस्य धातोः ञकारः इत् अस्ति स ञित्। एवम् स्वरितेत् ञित् वा यदि धातुः स्यात् तर्हि तस्मात् परस्य लस्य स्थाने आत्मनेपदनामकाः प्रत्ययाः आदेशत्वेन विधेयाः इति यदि क्रियायाः फलं कर्ता प्राप्नोति।

उदाहरणम् - डुपचँस् पाके, यजँ देवपूजासंगतिकरणदानेषु इत्यादयः स्वरितेतः धातवः। डुकृञ् करणे णीञ् प्रापणे इत्यादयः ञितः धातवः। यजँ इत्यत्र अँकारः अनुनासिकः। अतः उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञकः भवति। स च अँकारः स्वरितः अपि अस्ति। अतः यजधातुः स्वरितेत्। एवमन्यत्रापि। ईदृशानि आत्मनेपदविधानस्य धातौ विद्यमानानि निमित्तानि। ईदृशधातोः आत्मनेपदनामकाः प्रत्ययाः विधेयाः।

[१२.८] शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्॥ (१.३.७८)

सूत्रार्थः - आत्मनेपदनिमित्तहीनाद् धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण परस्मैपदस्य विधिः क्रियते। अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। शेषात् (५/१), कर्तरि (७/१), परस्मैपदम् (१/१)। उक्ताद् अन्यः शेषः। किं किम् उक्तम्। आत्मनेपदप्रत्ययस्य विधानस्य निमित्तानि उक्तानि। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (१.३.१२) इति सूत्रम् आरभ्य विभाषोपपदेन प्रतीयमाने (१.३.७७) इति सूत्रं यावत् आत्मनेपदप्रत्ययविधानस्य बहूनि निमित्तानि उक्तानि। तानि निमित्तानि यस्य धातोः न सन्ति स

धातुः आत्मनेपदनिमित्तेन हीनः। स एव शेषः। एवञ्च आत्मनेपदनिमित्तहीनाद् धातोः परस्मैपदसंज्ञकः तिङ् विधीयते। परस्मैपदम् तिङ् एव। अतः लस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम् आक्षिप्यते। एवञ्च ईदृशात् आत्मनेपदनिमित्तहीनाद् धातोः लस्य स्थाने कर्त्रर्थे परस्मैपदस्य विधानं प्रकृतं सूत्रं करोति। तथाहि सूत्रार्थः - आत्मनेपदनिमित्तहीनाद् धातोः परस्य लस्य स्थाने कर्तरि परस्मैपदं स्यात्।

उदाहरणम् - भू इति धातौ आत्मनेपदस्य किमपि निमित्तं नास्ति। अतः भूधातुः आत्मनेपदनिमित्तहीनः। अतः शेषः। अत एव भूधातोः परस्य लस्य स्थाने परस्मैपदं कर्त्रर्थे विधीयते।

अत्र धातोः परं लस्य स्थाने ९ परस्मैपदसंज्ञकाः आदेशाः प्रकृतसूत्रेण विधीयन्ते। ते च अव्यवहितपरम् एव निवेशनीयाः। धातोः परम् लस्य स्थाने एकदा एक एव आदेशः निवेशयितुं शक्यः। एककालं ९ प्रत्ययाः किञ्च अव्यवहितपराः इति नैव सम्भवति। अतः युगपत् ९ प्रत्ययाः प्रयोक्तुं न शक्यन्ते। परन्तु एकैकः पर्यायेण प्रयोक्तुं शक्यते। तदा कः प्रत्ययः कस्मै प्रयोजनाय प्रयोक्तव्यः इति विवेकाय अग्रिमाणि सूत्राणि आयान्ति।

[१२.९] तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः॥ (1.4.100)

सूत्रार्थः - तिङः आत्मनेपद-परस्मैपदयोः त्रयः त्रिकाः क्रमाद् प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः स्युः।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रम्। अनेन सूत्रेण प्रथमः मध्यमः उत्तमः इति संज्ञात्रयं विधीयते। अत्र सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। तिङः त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः इति सूत्रगतपदच्छेदः। तिङः (६/1), त्रीणि (1/३), त्रीणि (1/३), प्रथममध्यमोत्तमाः (1/३)। लः परस्मैपदम् इति सूत्रात् परस्मैपदम् इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। षष्ठ्यन्ततया च विपरिणमते। तङानावात्मनेपदम् इति सूत्रात् आत्मनेपदमिति पदमनुवर्तते। षष्ठ्यन्ततया च विपरिणमते। प्रथमः च मध्यमः च उत्तमः चेति प्रथममध्यमोत्तमाः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। तदा पदयोजना भवति - तिङः परस्मैपदस्य आत्मनेपदस्य त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः इति।

परस्मैपदस्य त्रयाणां प्रत्ययानाम् एकम् दलम् इति क्रमेण त्रीणि दलानि भवन्ति। प्रथमः मध्यमः उत्तमः इति संज्ञाः तिस्रः सन्ति। अतः येषां संज्ञा कर्तव्या ते त्रयः सन्ति, संज्ञाः च तिस्रः सन्ति। अतः यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया प्रथमदलस्य प्रथमः इति संज्ञा। द्वितीयदलस्य मध्यमः इति संज्ञा। तृतीयदलस्य उत्तमः इति संज्ञा। तथा च – तिप् तस् झि इत्यस्य प्रथम इति संज्ञा। सिप् थस् थ इत्यस्य मध्यमः इति संज्ञा। मिप् वस् मस् इति दलस्य उत्तमः इति संज्ञा।

आत्मनेपदस्यापि त्रयाणां प्रत्ययानाम् एकमिति दलम् इति क्रमेण त्रीणि दलानि भवन्ति। प्रथमः मध्यमः उत्तमः इति संज्ञाः तिस्रः सन्ति। अतः येषां संज्ञा कर्तव्या ते त्रयः सन्ति, संज्ञाः च तिस्रः सन्ति। अतः यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया प्रथमदलस्य प्रथमः इति संज्ञा। द्वितीयदलस्य मध्यमः इति संज्ञा। तृतीयदलस्य उत्तमः इति संज्ञा। तथा च – त आताम् झ इति दलस्य प्रथम इति संज्ञा। थास् आथाम् ध्वम् इति दलस्य मध्यमः इति संज्ञा। इट् वहि महिङ् इति दलस्य उत्तमः इति संज्ञा।

अधः चतुरश्रे संज्ञाविभागः प्रदर्शितः।

दलम्	परस्मैपदम्			आत्मनेपदम्			संज्ञा
प्रथमदलम्	तिप्	तस्	झि	त	आताम्	झ	प्रथमः
द्वितीयदलम्	सिप्	थस्	थ	थास्	आथाम्	ध्वम्	मध्यमः
तृतीयदलम्	मिप्	वस्	मस्	इट्	वहि	महिङ्	उत्तमः

[१२.१०] तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः॥ (१.४.१०१)

सूत्रार्थः - प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञानि तिङः त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकम् एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु संज्ञासूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण प्रथममध्यमोत्तमानाम् प्रत्ययानाम् प्रत्येकम् एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञाः विधीयन्ते। सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयं विद्यते। तानि (१/३), एकवचनद्विवचनबहुवचनानि (१/३) एकवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनञ्चेति एकवचनद्विवचनबहुवचनानि इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। एकशः इति च अव्ययम्। एकशः इत्यस्य प्रत्येकमित्यर्थः। तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः इति सूत्रात् तिङः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्, त्रीणि त्रीणि इति प्रथमाबहुवचनान्ते द्वे पदे अनुवर्तन्ते। सूत्रस्थेन तानि इति शब्देन तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः इति पूर्वसूत्रस्थानि त्रीणि त्रीणि परामृश्यन्ते। तानि त्रीणि त्रीणि दलानि इति आहत्य षट् दलानि सन्ति। प्रति दलम् विद्यमानेषु त्रिषु घटकेषु एकैकस्य क्रमशः एकवचनम् द्विवचनं बहुवचनं चेति संज्ञाः भवन्ति।

तथा चायं सारः -

परस्मैपदस्य प्रथमं दलम् तिप् तस् झि। एषु तिप् इत्यस्य एकवचनम्, तस् इत्यस्य द्विवचनम्, झि इत्यस्य बहुवचनम् च संज्ञा भवति।

तिङः त्रीणि त्रीणि इत्यत्र त्रीणि इति पदस्य वारद्वयं ग्रहणेन परस्मैपदस्य तथा आत्मनेपदस्य तिङः उभयोः पदयोः ग्रहणं भवति। एवमग्रेऽपि।

कस्य का संज्ञा फलति इति अधः चतुरश्रे प्रदर्शितमस्ति।

	परस्मैपदम्			आत्मनेपदम्			
	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	संज्ञा
प्रथमदलम्	तिप्	तस्	झि	त	आताम्	झ	प्रथमः
द्वितीयदलम्	सिप्	थस्	थ	थास्	आथाम्	ध्वम्	मध्यमः
तृतीयदलम्	मिप्	वस्	मस्	इट्	वहि	महिङ्	उत्तमः

पाठगतप्रश्नाः-३

१७. अनुदात्तेतो धातोः कः तिङ् विधीयते।

१८. ङितो धातोः कः तिङ् विधीयते।

१९. आत्मनेपदविधानस्य निमित्तानि किन्निष्ठानि भ्वादिप्रकरणे।

२०. द्वन्द्वादौ द्वन्द्वमध्ये द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते इत्यस्यार्थं लिखत।

२१. आत्मनेपदं कस्य स्थाने विधीयते।

२२. आत्मनेपदविधानस्य निमित्तानि कानि भ्वादिप्रकरणे।

२३. ञितो धातोः आत्मनेपदं कदा विधीयते।

२४. अनुदात्तेतो धातोः उदाहरणम् किम्।

२५. शेषात् कर्तरि परस्मैपदमित्यत्र कः शेषपदार्थः।

२६. प्रथमसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्।

२७. तिङाम् एकवचनादिसंज्ञा केन सूत्रेण।

[१२.११] युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः॥ (१.४.१०४)

सूत्रार्थः - लकारवाच्यकारकवाचिनि युष्मदि उपपदे प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण मध्यमः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे षट् पदानि सन्ति। युष्मदि (७/१), उपपदे (७/१), समानाधिकरणे (७/१) स्थानिनि (७/१), अपि (अव्ययम्), मध्यमः (१/१)। उप समीपे उच्चारितं पदम् उपपदम्। तस्मिन् उपपदे, समीपोच्चारिते इति तदर्थः। समानम् अधिकरणम् (वाच्यम्) यस्य तत् समानाधिकरणम्। तस्मिन् समानाधिकरणे। समानार्थके इति तदर्थः। स्थानं प्रसङ्गः। सोऽस्ति अस्य इति स्थानी, तस्मिन् स्थानिनि। अस्य च अप्रयुज्यमाने इत्यर्थः। सूत्रे विद्यमानेन अपिपदेन प्रयुज्यमाने इति अर्थो लभ्यते। लः परस्मैपदम् इति सूत्रात् लः इति षष्ठ्यन्तम् पदमनुवर्तते। ततः सूत्रार्थो भवति - लकारसामानार्थके समीपोच्चारिते प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने वा युष्मदि लस्य स्थाने मध्यमः भवति।

इदमत्र स्पष्टीकरणम् -

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण धातोः लकारः विहितः। एवञ्च क्रमशः वर्तमाने लट् इति सूत्रेण लट् विहितः। तदा भू ल् इति स्थितिः उत्पन्ना। अत्र लकारः विवक्षातः कर्तरि विहितः इत्यपि शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेनापि स्पष्टम्। लकारस्य स्थाने यः तिङ् विधेयः अस्ति सोऽपि लकारवत् कर्तरि एव भविष्यति। अतः इदं स्पष्टं यत् तिङ् कर्तरि विधास्यते। अतः लस्य (तिङः) वाच्यम् कारकम् कर्तृकारकमिति स्पष्टम्। भूधातोः प्रयोगः यस्मिन् वाक्ये भविष्यति तस्मिन् यदि युष्मद् इति सर्वनाम्नः प्रयोगः कर्तृकारके अर्थात् युष्मदः वाच्यः कर्ता स्यात्। तदा भूधातुतः मध्यमसंज्ञकः तिङ् विधेयः इत्यर्थः।

एवं वाक्ये प्रयुक्तस्य युष्मदः वाच्यं कारकम्, एवञ्च धातोः परं विहितस्य लकारस्य वाच्यं कारकं यदि समानं स्यात् तर्हि धातोः परं मध्यमसंज्ञकः प्रत्ययः विधेयः इति सूत्रार्थः। युष्मदः वाच्यम् एव लस्य वाच्यम् इत्यस्य अर्थः युष्मदः यदधिकरणम् (अर्थः, वाच्यम्) तदेव अधिकरणं लस्यापि अस्ति। अर्थात् युष्मद् लस्य समानाधिकरणः अस्ति। तयोः सामानाधिकरण्यम् अस्ति। तयोः वाच्यं कारकं समानम् अस्ति। द्वयोः अर्थः समानः। अतः युष्मद् लकारसमानार्थकः अस्ति। तदा मध्यमसंज्ञकाः सिप् थस् थ इति परस्मैपदिनः, थास् आथाम् ध्वम् इति आत्मेनपदिनः विधेयाः इत्यर्थः। एवञ्च यदि युष्मदः साक्षात् उल्लेखः वाक्ये अस्तु अथवा साक्षाद् उल्लेखः मास्तु, परन्तु तदर्थः प्रतीयते तदापि मध्यमः विधीयते।

उदाहरणम् - त्वं खादसि।

सूत्रार्थसमन्वयः - यथा - त्वम् खाद् ल् इति वाक्यं कर्तव्यम् अस्ति। अत्र लकारः कर्तरि विवक्षितः अस्ति। युष्मदः रूपम् त्वम् इत्यस्य अर्थः अपि कर्ता एव विवक्षितः। युष्मदः लस्य च सामानाधिकरण्यम् अस्ति। अतः लस्य स्थाने मध्यमसंज्ञकः प्रत्ययः विधेयः। तदा त्वं खादसि इति वाक्यं स्यात्।

एवञ्च – (युष्मद्) खाद् ल् इति वाक्यं कर्तव्यम् अस्ति। अत्र लकारः कर्मणि विवक्षितः अस्ति। युष्मदः रूपम् प्रयोक्तव्यम् अस्ति। तस्य अर्थः अपि कर्ता एव विवक्षितः। द्वयोः अर्थः भिन्नः। इत्थं युष्मदः लस्य च सामानाधिकरण्यम् नास्ति। अतः लस्य स्थाने मध्यमसंज्ञकः प्रत्ययः विधातुं न शक्यते।

[१२.१२] अस्मद्युत्तमः॥ (१.४.१०६)

सूत्रार्थः - अस्मद् लकारसमानाधिकरणः चेत् अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च उत्तमः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण उत्तमः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। अस्मदि (७/१), उत्तमः (१/१)। युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः इति सूत्रात् उपपदे (७/१), समानाधिकरणे (७/१) स्थानिनि (७/१), अपि (अव्ययम्) इति एतानि पदानि अनुवर्तन्ते। उप समीपे उच्चारितं पदम् उपपदम्। तस्मिन् उपपदे, समीपोच्चारिते इति तदर्थः। समानम् अधिकरणम् (वाच्यम्) यस्य तत् समानाधिकरणम्। तस्मिन् समानाधिकरणे। समानार्थके इति तदर्थः। स्थानं प्रसङ्गः।

सोऽस्ति अस्य इति स्थानी, तस्मिन् स्थानिनि। अस्य च अप्रयुज्यमाने इत्यर्थः। सूत्रे विद्यमानेन अपिपदेन प्रयुज्यमाने इति अर्थो लभ्यते। लः परस्मैपदम् इति सूत्रात् लः इति षष्ठ्यन्तम् पदमनुवर्तते। ततः सूत्रार्थो भवति - लकारसामानार्थके समीपोच्चारिते प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने वा अस्मदि लस्य स्थाने उत्तमः भवति।

सूत्रार्थस्पष्टीकरणम् -

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण धातोः लकारः विधीयते। एवञ्च क्रमशः वर्तमाने लट् इति सूत्रेण लट् विधीयते। तदा भू ल् इति एवं स्थितिः उत्पन्ना। अत्र लकारः विवक्षातः कर्तरि विहितः इत्यपि शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेनापि स्पष्टम्। अतः लस्य (तिङः) वाच्यम् कारकम् कर्तृकारकमिति स्पष्टम्। भूधातोः प्रयोगः यस्मिन् वाक्ये भविष्यति तस्मिन् यदि अस्मद् इति सर्वनाम्नः प्रयोगः कर्तृकारके अर्थात् अस्मदः वाच्यः कर्ता स्यात्। तदा भूधातुतः उत्तमसंज्ञकः तिङ् विधेयः इत्यर्थः।

एवं वाक्ये प्रयुक्तस्य अस्मदः वाच्यं कारकम्, धातोः परं विहितस्य लकारस्य च वाच्यं कारकं यदि समानं स्यात् तर्हि धातोः परम् उत्तमसंज्ञकः प्रत्ययः विधेयः इति सूत्रार्थः। अस्मदः वाच्यम् एव लस्य वाच्यम् इत्यस्य अर्थः अस्मदः यदधिकरणम् (अर्थः, वाच्यम्) तदेव अधिकरणं लस्यापि अस्ति चेत् अस्मद् लस्य समानाधिकरणः अस्ति। तयोः सामानाधिकरण्यम् अस्ति। तयोः वाच्यं कारकं समानम् अस्ति। तदा उत्तमसंज्ञकाः मिप् वस् मस् इति परस्मैपदिनः, इट् वहि महिङ् इति आत्मनेपदिनः विधेयाः इत्यर्थः। एवञ्च यदि अस्मदः साक्षात् उल्लेखः वाक्ये अस्तु अथवा साक्षाद् उल्लेखः मास्तु, परन्तु तदर्थः प्रतीयते तदापि उत्तमः विधीयते।

उदाहरणम् - अहं खादामि।

सूत्रार्थसमन्वयः - यथा - अहम् खाद् ल् इति वाक्यं कर्तव्यम् अस्ति। अत्र लकारः कर्तरि विवक्षितः अस्ति। अस्मदः रूपम् अहम् इत्यस्य अर्थः अपि कर्ता एव विवक्षितः। अस्मदः लस्य च सामानाधिकरण्यम् अस्ति। अतः लस्य स्थाने उत्तमसंज्ञकः प्रत्ययः विधेयः। तदा अहं खादामि इति वाक्यं स्यात्।

[१२.१३] शेषे प्रथमः॥ (१.४.१०७)

सूत्रार्थः - मध्यमोत्तमयोः अविषये धातोः प्रथमः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - षड्विधेषु पाणिनीसुत्रेषु विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। तत्र शेषे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। प्रथमः इति च प्रथमैकवचनान्तं पदम्। उक्तादन्यः शेषः। मध्यमस्य उत्तमस्य च विषयः उक्तः। तेन च उक्ताद् मध्यमोत्तयोः विषयाद् अन्यः शेषः इति लभ्यते।

वस्तुतः किमुक्तम्। कश्च शेषः। युष्मद्-लकारयोः सामानाधिकरण्यं चेत् धातोः मध्यमो विधेयः। अस्मद्-लकारयोः सामानाधिकरण्यं चेत् धातोः उत्तमो विधेयः इति एतद्द्वयम् उक्तम्। ततः अन्यः

इत्यस्य अर्थः यत् इत्थम् उक्तं सामानाधिकरण्यद्वयं नास्ति चेत् धातोः प्रथमसंज्ञकः विधेयः। सूत्रार्थो भवति - मध्यमोत्तमयोः अविषये धातोः प्रथमः स्यात्।

यत्र एकस्मिन् वाक्ये युष्मद्-लकारयोः सामानाधिकरण्यम् एवञ्च अस्मद्-लकारयोः सामानाधिकरण्यम् इति एतद्द्वयमपि अस्ति। तदा विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परिभाषया अस्मद्युत्तमः इत्यनेन सूत्रेण उत्तमः एव विधेयः। उदाहरणम् - अहं च त्वं च गच्छावः।

यत्र एकस्मिन् वाक्ये युष्मद्-लकारयोः सामानाधिकरण्यम् एवञ्च तस्मिन्नेव कारके अपरमपि पदं प्रयुक्तं चेदपि युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः इत्यनेन सूत्रेण मध्यमः एव विधेयः। कुत इति चेदुच्यते - प्रथमः शेषे सति विधीयते। अस्मिन् वाक्ये तु युष्मदः विषयः अस्ति। अतः यद्यपि शेषे प्रथमः इति सूत्रं परसूत्रम्। तथापि शेषत्वाभावान्न प्रवर्तते। उदाहरणम् - त्वं च स च गच्छथः।

यत्र एकस्मिन् वाक्ये अस्मद्-लकारयोः सामानाधिकरण्यम् एवञ्च तस्मिन्नेव कारके अपरमपि पदं प्रयुक्तं चेदपि अस्मद्युत्तमः इत्यनेन सूत्रेण उत्तम एव विधेयः। कुत इति चेदुच्यते - प्रथमः शेषे सति विधीयते। अस्मिन् वाक्ये तु अस्मदः विषयः अस्ति। अतः यद्यपि शेषे प्रथमः इति सूत्रं परसूत्रम्। तथापि शेषत्वाभावान्न प्रवर्तते। उदाहरणम् - अहं च स च गच्छावः।

अयमत्र संग्रहः

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण धातोः परं त्रिषु अर्थेषु लकारः भवति। तत्र विवक्षा एव नियामिका। तदा विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः। ततः च धातोः अर्थः व्यापारः वर्तमाने काले वर्तते इति विवक्षितम्। अतः वर्तमाने लट् इति सूत्रेण धातोः लट् विहितः। तदा भू ल् इति स्थितिः लब्धा। लस्य स्थाने तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिप्-वस्-मस्-त-आताम्-झ-थास्-आथाम्-ध्वम्-इट्-वहि-महिङ् इति एते अष्टादश आदेशाः प्राप्ताः। ते च अव्यवहितपरम् एव निवेशनीयाः। भूधातोः परम् लस्य स्थाने एकदा एक एव आदेशः निवेशयितुं शक्यः। एककालं १८ प्रत्ययाः किञ्च अव्यवहितपराः इति नैव सम्भवति। अतः युगपत् १८ प्रत्ययाः प्रयोक्तुं न शक्यन्ते, परन्तु एकैकः पर्यायेण प्रयोक्तुं शक्यते। तदा कः प्रत्ययः कस्मै प्रयोजनाय प्रयोक्तव्यः इति विवेकाय लः परस्मैपदम् इति सूत्रेण अष्टादशानां परस्मैपदसंज्ञा कृता। ततश्च तङानावात्मनेपदम् इति सूत्रेण तङ्-प्रत्याहारस्य शानच्-कानचोः च आत्मनेपदसंज्ञा कृता। इत्थम् १८ प्रत्ययेषु आद्यानां नवानां परस्मैपदसंज्ञा अन्त्यानां नवानां तङाम् आत्मनेपदसंज्ञा विहिता।

तत्रापि परस्मैपदसंज्ञायाः आत्मनेपदसंज्ञायाश्च किम् फलमिति निर्णयाय अनुदात्तङित आत्मनेपदम् इति स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति च सूत्रद्वयम् उपन्यस्तम्। तेन यस्य धातोः आत्मनेपदनिमित्तम् अस्ति तस्माद्धातोः आत्मनेपदसंज्ञकाः नव प्रत्ययाः युगपत् पर्यायेण वा प्रसक्ताः। एवञ्च यस्य धातोः आत्मनेपदनिमित्तं नास्ति तादृशाद् धातोः शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इति सूत्रेण परस्मैपदसंज्ञकाः ९ प्रत्ययाः युगपत् पर्यायेण वा प्राप्ताः।

इत्थम् अत्र धातोः परं लस्य स्थाने ९ परस्मैसंज्ञकाः आदेशाः प्रसक्ताः। ते च अव्यवहितपरम् एव निवेशनीयाः। धातोः परम् लस्य स्थाने एकदा एक एव आदेशः निवेशयितुं शक्यः। एककालं ९ प्रत्ययाः किञ्च अव्यवहितपराः इति नैव सम्भवति। अतः युगपत् ९ प्रत्ययाः प्रयोक्तुं न शक्यन्ते, परन्तु एकैकः पर्यायेण प्रयोक्तुं शक्यते। तदा कः प्रत्ययः कस्मै प्रयोजनाय प्रयोक्तव्यः इति विवेकाय इतोऽपि संज्ञाः कृताः।

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः इति सूत्रेण तिङः आत्मनेपद-परस्मैपदयोः त्रयाणां त्रिकाणां क्रमाद् प्रथमः मध्यमः उत्तमः इति संज्ञाः विहिताः। इत्थं येषां प्रथमादिसंज्ञाः जाताः तेषु प्रत्येकम् एकैकशः तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः इति सूत्रेण एकवचनं द्विवचनं बहुवचनम् इति संज्ञाः विहिताः।

एतावता प्रति प्रत्ययं काचित् संज्ञा लब्धा। यथा तिप् इत्यस्य परस्मैपदम् प्रथमः एकवचनम् इति तिस्रः संज्ञाः जाताः। इत्थम् अन्येषामपि प्रत्ययानाम्।

तथापि कस्मै प्रयोजनाय एताः संज्ञाः। कथं वा तासाम् उपयोगः इति विवेकाय सूत्राणि प्रणीतानि।

तत्र यदि एकस्मिन् वाक्ये युष्मद्-लकारयोः सामानाधिकरण्यम् अस्ति तर्हि धातोः मध्यमः विधेयः इति युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः इति सूत्रेण व्यवस्था कृता।

यदि एकस्मिन् वाक्ये अस्मद्-लकारयोः सामानाधिकरण्यम् अस्ति तर्हि धातोः उत्तमो विधेयः इति अस्मद्युत्तम इति सूत्रेण व्यवस्था कृता।

यदि मध्यमोत्तमयोः अविषयः भवति तर्हि धातोः शेषे प्रथम इति सूत्रेण प्रथमः विहितः।

तथापि मध्यमसंज्ञकाः सिप् थस् थ इति त्रयः सन्ति। अधुना इदं स्पष्टं यत् कदा मध्यमस्य प्रयोगः कर्तव्यः। परन्तु इदं न स्पष्टं यत् सिप्-थस्-थ इति त्रिषु कतमः प्रयोक्तव्यः इति। तदा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति बहुषु बहुवचनम् इति द्वाभ्याम् सूत्राभ्याम् इदम् आयाति यत् लस्यार्थः यत् कारकम् तद् यदि एकम् तर्हि एकवचनसंज्ञकः सिप् प्रयोक्तव्यः। यदि लस्यार्थः यत् कारकम् तस्य यदि द्वित्वं स्यात् अर्थात् कारकद्वयम् स्यात् तर्हि द्विवचनसंज्ञकः थस् इति प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः। यदि लस्यार्थः यत् कारकम् तस्य यदि बहुत्वं स्यात् अर्थात् द्व्यधिकं कारकम् स्यात् तर्हि बहुवचनसंज्ञकः थ इति प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः इति। एवमन्यत्रापि।

एवम् कर्तरि लकारे विवक्षिते भू ल् इति स्थिते लस्य स्थाने तिबादिषु अष्टादशसु प्रत्ययेषु प्राप्तेषु लस्य वाच्यः कर्ता एकः किञ्च स युष्मदः अस्मदः वाच्यः नास्ति इति विवक्षिते लस्य स्थाने एकवचनसंज्ञकः प्रथमः विधेयः। तिपि पस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञायाम्, तस्य लोपः इति लोपे च कृते भू ति इति स्थितिः जायते। तदा -

धातोः विहितानां प्रत्ययानां सार्वधातुकम् आर्धधातुकं चेति संज्ञाद्वयम् अस्ति। अष्टाध्याय्याम् सार्वधातुकसंज्ञाविधायकानि आर्धधातुकसंज्ञाविधायकानि च सूत्राणि एकत्र एव उपन्यस्तानि। तेषां ज्ञानम् एककालं भवतु इति धिया तानि सूत्राणि अपि अत्रैव दीयन्ते।

पाठगतप्रश्नाः-४

२८. कदा मध्यमः विधीयते।

२९. कदा उत्तमः विधीयते।

३०. कदा प्रथमः विधीयते।

३१. युष्पद्युपपदे इत्यादिसूत्रे समानाधिकरणपदार्थः कः।

३२. शेषे प्रथमः इत्यत्र कः शेषः।

अवधेयम्

भूधातोः लटि भवति इति रूपं भवति। तस्य समग्रस्य साधनाय बहूनि सूत्राणि आवश्यकानि। केलवं भवति इति रूपसाधनमेव पाठद्वयात्मकम् अस्ति। अतः अत्र पाठः विभक्तः। परन्तु विषयः क्रमशः अग्रे प्रचलति। अतः अत्र पाठसारः नास्ति, पाठान्तप्रश्नाः न सन्ति, उत्तराणि च न सन्ति। तत्सर्वमपि अग्रिमपाठस्यान्ते द्रष्टव्यम्।